УДК 94(47)

И.К. Заһидуллин

ХӘСӘНГАТА ГАБӘШИ ХАТИРӘСЕ

Статья посвящена общественной, научной и педагогической деятельности видного просветителя, педагога и имама Хасангаты Габаши.

Ключевые слова: Габаши, модернизация, джадидизм, мусульманская община г. Уфы, Оренбургское магометанское духовное собрание.

Беренче рус инкыйлабы йогынтысында Россия империясендә хөррият чоры башлану, татар матбугаты аваз салу, “Иттифак әл-мөслимин” партиясе оешу, Дәүләт думасына сайлаулар игълан ителү һәм башка факторлар татар милләте лидерлары төркеме формалашуга китерә. Моңарчы авыл, волость һәм шәһәр кысаларында милли һәм дини тормышка зур йогынты ясаучы төбәк лидерларының кайберләре яңа сәяси һәм иҗтимагый шартларда гомуммилләт әйдаманнарына әвереләләр. Дөрес, бу процесс Беренче рус инкыйлабына кадәр модернизация елларында ук үзен сиздерә – җәдитчеләрнең үз әйдәманы пәйда була. Мәсләктәшләр-фикердәшләрне И.Гаспралы һәм ул нәшер иткән “Тәрҗеман-Переводчик” туплый: газета аша язышу, фикере алышу бара.

Хәсәнгата Габәшинең китаплары һәм мәктәп-мәдрәсәләр өчен язган дәреслекләре, казыйлык эшчәнлеге аны XIX гасырның азагында Идел – Урал төбәге мөселманнары, зыялылар арасында төбәкнең интеллектуаль лидеры итеп таныта. Гыйлем иясе һәм халык хезмәтчесе буларак танылып өлгергән Х. Габәшинең 4 нче чакырылыш Дәүләт думасына Уфа губернасы мөселманнары тарафыннан депутат итеп күрсәтелүе аның гомуммилләт әйдәманына әверелүе турында сөйли. Ләкин ул, милләт өчен файдасы зуррак булыр, дигән фикер белән, урынын юрист Ибнеәмин Әхтәмевкә бирә [Габәши, 1928, б.13].

Х. Габәшинең милләткүләм әһәмиятле вакыйгаларда катнашу хроникасы шактый дәвамлы: Санкт-Петербургта уздырылган IV мөселман съездына чакырылу (1914 елның 15–25 июнь көннәре); 1917 елның 1–11 маенда Мәскәүдә узган Беренче Бөтенроссия мөселманнарының съездында президиум әгъзасы буларак катнашып, кандидатурасын мөфтилеккә тәкъдим итү; Казанда 1917 елның июль аенда булган Бөтенроссия мөселман руханилары съездында Мөселман руханилары союзының рәисе итеп сайлану; 2 нче Бөтенроссия мөселман съездында федералистик проектны яклап чыгышлар ясау; Уфада җыелган Милләт мәҗлесендә катнашып, туфракчыларны як-

лау; Милли идарәнең мәгариф бүлегендә хезмәт кую һ.б.

Бүген күренекле җәмәгать эшлеклесе, галим һәм рухани Хәсәнгата Габәшинең (1863–1936) мирасы, иҗтимагый эшчәнлеге галимнәрнең күз уңында. Аңа багышланган мәкаләләр басыла [Салихов, с. 94–100; Тухватулин, 1998, б. 120–122; 2000, с. 76-77; 2001, с. 65–69 һ.б.], А.Х. Төхвәтуллин тарафыннан галим эшчәнлеге буенча кандидатлык диссертациясе якланды [Тухватулин, 2003]. Кайбер кульязмалары һәм атаклы «Мөфассал тарихе кауме төрки» («Төрек кавеменең җентекле тарихы») китабы кабат укучыга барып иреште[1].

Х. Габәшинең укучылар игътибарына тәкъдим ителә торган хатирәләрендә[2] тормышының иң мөһим, якты мизгелләрен, вакыйгаларын бер җепкә тезәргә омтылыш сизелә. Мондый кыйммәтле мәгълүматларны жандармнарның рапортларында да, НКВД протоколларында да, вакытлы матбугат битләрендә дә, замандашлары истәлекләрендә дә, хәтта аның фәнни һәм публицистик язмаларында да табып булмый. Шуңа күрә бу документ Х. Габәшинең тормыш сәхифәләреннән кайберләрен төгәлләштерергә яки ачыкларга, яңаларын өстәргә мөмкинлек бирә, авторның узган вакыйгаларга шәхси карашын белергә ярдәм итә.

1828 елның 17 гыйнварында Кече Солабаш авылында тәмамланган «Тәрҗемәи хәлемнән (*биографиямнән*) гыйльми һәм иҗтимагый хезмәтләремнән беркадәресе» истәлекләренең бер өлешен Рамил Миңнуллин «Гасырлар авазы» журналында «Минем тәрҗемәи хәлем» исеме белән бастырды [Габәши, 1997, б. 194–204].

КФУ Фәнни китапханәсенең Сирәк китаплар һәм кульязмалар бүлеге хезмәткәре Рәисә Шәрәфиева тарафыннан басмага әзерләнгән «Тәрҗемәи хәлемнән, гыйльми һәм иҗтимагый хезмәтләремнән беркадәресе» кульязмасында Х. Габәши иҗтимагый эшчәнлегенең бер өлешен генә искә төшерә, авыл мулласы һәм Мәхкәмәи шәргыя Ырынбургыядә казый буларак башкарган хезмәтләре турында сөйләми диярлек. Күрәсең, Х. Габәшинең фикер сөрешенә совет хакимиятенең диннәргә, шул исәптән исламга, руханиларга каршы алып барган сәясәте йогынты ясамый калмагандыр. 1927 елда инде Республикада яңалиф (латин алфавиты) гарәп шрифты урынына рәсми алфавит дип игълан ителә. Автор тагын бер елдан авыл мәчете ябылачагын әле белми...

Хәсәнгата Габәшинең гомер иткән һәм эшләгән урыннары берничә өлешкә бүленә:

1) 1874–1889 еллар – 11 яшеннән Казанда, Әҗем мәчете каршындагы «Гаффария» мәдрәсәсендә уку, укуының соңгы 5 елында хәлфәлек итү;

2) 1890–1894 еллар – Казан өязенә караган туган авылы Кече Солабашта имамлык һәм мөгаллимлек хезмәте белән шөгыльләнү;

3) 1895 елның 10 феврале – 1899 елның 6 марты – беренче тапкыр казыйлыкка сайлану чоры (Уфа шәһәре);

4) 1899–1908 еллар – икенче тапкыр муллалык һәм мөгаллимлек итү чоры;

5) 1908 елның 21 марты – 1914 ел – икенче тапкыр казыйлыкка сайлану чоры (Уфа шәһәре);

6) 1914–1932 еллар – туган авылына кайтып, кабат муллалык һәм мөгаллимлек белән шөгыльләнү чоры;

7) 1932–1936 еллар – Совет хакимияте тарафыннан «кулак» дип гаепләнеп, Архангельск өлкәсенә сөрелү һәм авыру сәбәпле туган авылына кайту, шунда 7 август көнне вафат булуы [Тухватуллин, 2003, с. 41].

Габәшинең хатирәләрендә югарыда санап үтелгән гомер тәлгәшләренең алтысы, тормышының иң нәтиҗәле еллары хакында бәян ителә.

Хәсәнгата шәкертлек елларында үзлегеннән, шәһәр мөмкинлекләрен файдаланып, рус телен өйрәнә, хисап, география, геометрия, табигыять, тарих өлкәләрендә, мөмкин булган юллар белән, гыйлем эстәргә тырыша. Аның дөньяга карашы формалашуда һәм системалы белем туплавын тәэмин итүдә Казан каласында яшәп иҗат иткән күренекле шәхесләр, галимнәр белән аралашу мөһим роль уйный. Сүз, беренче чиратта, татар мәгърифәтчеләре, гыйлем ияләре Шиһабетдин Мәрҗани, Каюм Насыйри, Гали Мәхмүдев, Шаһбазгәрәй Әхмәрев, Галимҗан Баруди, шулай ук университет галимнәре Иосиф Готвальд, Николай Катанов һәм башкалар турында бара. Исмәгыйль Гаспралы белән очрашу, фикер алышу да аның дөньяга карашын киңәйтеп җибәрә.

Хәсәнгата Габәши үзенең истәлекләрендә язып тәмамлаган китапларын атап чыга. Аларны ике төркемгә бүлеп карарга мөмкин: басылып чыкканнары һәм төрле сәбәпләр белән басылмый калган хезмәтләр.

Мәгърифәтле яшь хәлфәнең беренче әсәрләре шәкертләр, укучы балалар өчен иң мөһим саналган темалар – педагогика һәм балаларның шәхси гигиенасы буенча «халык телендә» язылган. 1889 елда Габәшинең «Тәрбияле бала» исемле китапчыгы дөнья күрә. «Басыйрәт» («Аңлылык») [Габәши, 1889] исемле әсәрендә мөселманнарның урта гасырларда ирешкән ачыш-казанышларының, фикерләренең Европа гыйлемен үстерүгә тәэсир иткәнен ассызыклап, бүгенге Урта Идел төбәгендә яшәүче милләттәшләренең мескен хәленә ишарә ясый һәм узган заман мөселманнарының уңышларын үрнәк итеп, гыйлем ияләре Ибне Сина, Фәраби һ.б. турында яза.

Тагын бер иҗат җимеше – «Сагълык» (1890) – сау-сәламәт булыр өчен яшь кешегә ничек итеп төрле авыруларга каршы торырга өйрәтеп, шәхси гигиена кагыйдәләрен аңлатып, русча китаплардан тәрҗемә итеп әзерләнгән була. Х. Габәши укучылар арасында басманың дәрәҗәсен һәм тәэсирен арттыру өчен авторы итеп фәнни-популяр хезмәтләре белән халык арасында танылу алган мәшһүр төрек мөхәррире Әхмәд Мидхәтнең исемен куя, үзен исә тәрҗемәче дип белдерә. Биредә аның татар укучысының менталитетын яхшы белүе күзгә ташлана.

Габәши, шулай ук, 1890 елда күренекле шәрык галиме Александр Казимбәкнең (1802–1870) [Казембек, с. XCII] Бөкәй урдасы ханы Җиһангиргa бүләк йөзеннән язылган һәм 1845 елда Казанда дөнья күргән «Мюхтесерюльвигкает или сокращенный вигкает; курс мюсюльманского законоведения по школе ханефидов» исемле хезмәтен, шәкертләргә фикъһе фәне үсешен аңлату ниятеннән, татарчага тәрҗемә итеп һәм үзеннән шәрехләүләр өстәп («Тәрҗемә әр-рисалә әл-махика ли-әүвәл мохтәсар әл-викая») бастыра.

1880 елларда Казан миссионеры протоиерей Евфимий Малов, мөселманнар белән бәхәс осталыгын чарлау һәм әңгәмәдәшләрен православие диненә тартып кертү максатыннан, өендә Казан мәдрәсәләре шәкертләре белән даими рәвештә очрашулар уздыра. Х. Габәши, үзе язып калдырганча, Е. Маловның «чукынчык Гәрәй» белән бергә төзегән миссионерлык китабына каршы, анда китерелгән дәлилләрнең дөрес булмавын раслап, Габдерахман Ильяси белән берлектә, 1886 елда «Нур әл-хакыйкать» исемле хезмәтен тәмамлый. Кульъязма мәдрәсәләрдә кат-кат күчерелеп, күбәйтелеп, Казанда һәм шәһәр яны татар авылларында киң тарала. Ш. Мәрҗани, кульъязма белән танышкач, хезмәткә уңай мөнәсәбәтен белдерә. Ләкин бу текст бастырылмый кала – цензор В.Д. Смирнов рөхсәт бирми [Габәши, 1928, 30 б].

Х. Габәши 1893 елда, татар игенчеләренең, җирбиләмә планын сызу, җир үлчәү буенча белемнәре булмау сәбәпле, күршеләре – алпавытлар яки крестьян җәмгыятьләре – белән килеп чыккан гаугалы низагларга таруларын, алдануларын, мәхкамәгә мөрәҗәгать итәргә мәҗбүр булып һәм адвокат яллап, бурычка батып, ришвәтләр биреп, дистә еллар буе судлашып дөреслеккә ирешә алмауларын, ахыр чиктә, көч кулланып, сугышып, имгәнешеп җәзага тартылуларын, хәтта төрмәгә ябылуларын күреп һәм рәнҗеп, аларга ярдәм йөзеннән «Мәсахәтел әрз» («Җирнең киңлеге») исемле китапчык яза. Аны бастыру өчен Кырымда, Бахчасарайда үз нәшрияты булган Исмәгыйль Гаспралыга мөрәҗәгать итә. Ләкин бу хезмәт тә укучы кулына барып ирешми кала [Габәши, 1928, б. 24–28]. Күрәбез, Х. Габәши берничә елда педагогика, шәхси гигиена һәм җир үлчәү һәм план сызу гыйлемнәре һ.б. хакында китаплар язган. Бу факт авторның киң эрудициясен, фәннең төрле өлкәләренән хәбәрдар булуын раслап тора[3]. Шулай итеп, Х. Габәши 1890 елларда, китаплары аша, мөселманнар арасында танылу ала.

Х. Габәшинең тарих буенча уку китаплары эшләве махсус тукталуны сорый. Ш. Мәрҗанинең вафатыннан соң, Казанда татар тарихы белән шөгыльләнүче мөселман кешесе калмый. Х. Габәшинең нәкъ менә 1890 елдан ныклап тарих фәне белән шөгыльләнә башлавын олуг тарихчы Ш. Мәрҗанинең вафаты һәм ул вакытта җәдит мәктәпләрендә тарих дәресләкләренә ихтыяҗ белән аңлатсак, хилафлык булмас төсле. Х. Габәши,

Г. Ибраһимовның үзе хакында әйткән сүзләре белән килешеп, тарих фәне өлкәсендә башлаган эш-гамәлен «Мәрҗани корган тарих нигезенә бина үстерергә, аны киңәйтергә һәм бөтенәйтергә тотындым», дип бәяли.

Аның тарих буенча беренче хезмәте – «Төрек ыруглары» [Габәши, 1897] – 1897 елда башлангыч (ибтидаи) мәктәпләргә атап язылган, кыскача, энциклопедик планда мәгълүмат бирүче китапчык. 1898 елда (һәм кабат 1907 елда) бастырылган «Мохтасар тарихе кауме төрки» («Кыскача төрек кавеме тарихы») [Габәши, 1897] исемле китабы исә рөшди (урта) мәктәп шәкертләре өчен мөдәррисләр, шул исәптән Галимҗан Баруди үтенече буенча әзерләнгән.

Авторга танылу һәм шөһрәт китергән «Мөфассал тарихе кауме төрки» («Төрек кавеменең җентекле тарихы») китабы 1909 елда Уфада «Шәрекъ» матбагасында басыла. Татар халкының этногенезы мәсьәләсендә Ш. Мәрҗанинең болгар концепциясе тарафдары булган Х. Габәши, татар тарихчылары арасында беренче булып, төркиләр тарихының төп этапларын аерып чыгара. Аныңча, «Борынгы чор» Идел буе Болгар дәүләтен монгол гаскәрләре 1236 елда җимерү белән тәмамлана, «Урта гасырлар» 1552 елда Казан ханлыгы егылганга кадәр дәвам итә, руслар кулындагы чор «Яңа тарих» була [Тухватулин, 2009, с. 6, 9, 10, 12].

1910 елда Мәхкәмәи шәргыягә ревизия белән килгән Эчке эшләр министрлыгының чиновнигы И.М. Платонников Х. Габәшине, сәяси яктан пантюркизм идеяләрен таратучы һәм, кайбер ишетелгән сүзләргә караганда, бу өлкәдә актив эшчәнлек алып баручы, дип атый. Дәлил итеп 1909 елда басылган «Мөфассал тарихе кауме төрки» исемле китабында госманлы төрекләрнең, татар, башкорт, мещеряк, мордва, чувашларның бер төрки кавемнән чыккан дип язуын, бу хезмәте өчен төрек солтаны тарафыннан алтын сәгать, кыйммәтле ташлардан эшләнгән тәсбих һәм мактау кәгазе белән бүләкләнүен күрсәтә [Россия дәүләт..., 625 нче архив эше, б. 15–16].

Х. Габәши китабының үзенчәлеге шунда – ул шәкертләргә дәреслек буларак язылган, хәзергечә әйтсәк, компилятив характерда. Бу хезмәт тулы бер буын татар яшьләренә тарихи белем бирүгә хезмәт итә, ләкин татарларда бердәнбер дәреслек булып калмый. Зәки Вәлиди Казанда 1912 елда «Кыскача төрек-татар тарихы»н бастыра, 1915 елда аның «Кыскача рәсемле төрек-татар тарихы» дөнья күрә, 1917 елда бу хезмәтнең рөшди (урта) мәктәпкә адресланган икенче басмасы шәкертләр кулына барып ирешә [Әмирхан, 1992, б. 142–161]. Зәки Вәлиди, Х. Габәшидән аермалы буларак, урта гасырлар төркиләр тарихын этапларга башкача бүлә: һуннардан Төрки каганатка кадәр булган чор; аннан соңгы биш гасырны төркиләр арасында ислам дине таралу принцибы нигезендә аерып чыгара, биредә уйгырлар, тукызугызлар, болгарлар, хәзәрләр

тарихы, көнкүреше бәян ителә; өченче бүлекне – «Төрек иле магулларның шәүкәте дәверендә», дүртенчесен – «Вак ханлыклар һәм төрек иле шәүкәте төшүе» дип атый [Вәлиди, б. 179–181].

Х. Габәшинең казый итеп чакырылуына аның язган китаплары һәм иҗтимагый активлыгы сәбәп була. Кече Солабашта мулла булып торганда мөфти М. Солтановка Мәхкәмәи шәргыянә реформалаштыру турында проект төзеп җибәрә. Бу мәсьәлә М. Солтановны нык кызыксындыра: ул 1891 елны казый итеп чакырган Ризаэддин Фәхретдиннән дә, 1892 елда казый булган Габдерәшит Ибраһимовтан да шундый проектлар эшләтеп ала. Габдерәшит Ибраһимов, 3 ел срогын тутырмыйча, казыйлыктан киткәч, аның урынына Хәсәнгата чакырыла [Габәши, 1928, б. 44–45].

Беренче казыйлык чорында (1895–1899 еллар), Габәшинең Ризаэддин Фәхретдин (1891–1906 елларда казый булып тора) белән фикердәшләр, мәсләктәшләр – җәдитчеләр булуы Мәхкамә-и шәргыя эшчәнлегенә яңа сулыш өреп генә калмый, сыйфат ягыннан да зур үзгәрешләргә китерә. Мөфти М. Солтанов рөхсәте, казый Хәсәнгата Габәши инициативасы һәм Ризаэддин Фәхретдин ярдәме-тырышлыгы белән чакырылган Казан, Оренбург, Троицк, Петропавловск, Җиде пулат һәм башка татар шәһәр җәмгыятьләре вәкилләре: әдипләр, мөхәррирләр, яңа фикерле имамнар, мөдәррисләр, мөгаллимнәр, педагоглар, гимназистлар, студентлар – һәммәсе 30 кеше[4] – 1898 елда Уфа шәһәрендә «Ислах лисан төрки, ислах мәктәп һәм нәшир мәгариф әлмөслимин» иҗтимагый оешмасының җыелышын уздыралар. Ризаэддин Фәхретдин бу хакта, «Русча укыган интеллигентлар, Стамбулда укыган шәкертләр, үзебезнең олы мәдрәсәләребез белән тулган Бохарада торып кайткан муллалар һәм дамуллалар, учительләр белән карт хәлфәләр, студентлар белән сәүдәгәрләремезнең, беренче мәртәбә буларак, башка баш орып милли эш эшләргә ошбу җәмгыятьнең олы бер артыклыгы бар иде», – дип искә ала [Фәхретдин, б. 114].

Җыелышта халык өчен кирәкле һәм файдалы китапларны туган телдә, «төрки» телдә бастыру өчен әзерләү, кайбер дөрес язу кагыйдәләрен, 4 еллык җәдит башлангыч мәктәбендә укытылырга тиеш предметларны раслау, кирәк булган уку-укыту әсбапларын һәм аларның авторларын ачыклау кебек көнүзәк бурычларны билгеләү зур вакыйга була. Ибтидаи мәктәп өчен кирәк булган ун дәреслек тәгаенләнеп, аларның авторлары билгеләнә [Габәши, 1998, б. 125–126; Кәрими, 1907, б. 33–37]. Төрки кавемнең тарихын язу Хәсәнгата Габәшигә йөкләнә. Утырыш карарларының проектларын да Габәши әзерли. Карарлар тавышка куелып раслана, күбәйтелеп, һәр катнашкан кешегә җиткерелә.

Шундый зур рухи күтәренкелек шартларында үткән җыелышның кабат уздырылмавын Х. Габәши Уфа шәһәрендәге искелек яклы имамнарның һәм, бигрәк тә, алдынгы мөселман җәмәгатьчелеге – фанатик, ә кадим-

че муллалар шәригать өлкәсендә «иң зур гыйлем иясе» дип атаган, Кышкар мәдрәсәсен тәмамлаган һәм 1893 елдан казыйлык итүче Гыйниятулла Капкаевның баштан ук бу чараны булдырмау өчен тырышуына, барып чыкмагач, кабул ителгән карарларны карага буяп, шәһәр мөселманнарына куркыныч сурәттә күрсәтеп, кадимче фикердәшләре белән «кара агитацияләр» ясавына бәйләп аңлата. Җыелышның рухи җитәкчесе булып танылу алган Х. Габәши, Уфа шәһәре кадимчеләренең мәкерле гамәлләренә, төрле яла ягуларына, зәһәрле сүзләренә чыдый алмыйча, авыруга сабышып, табипларның киңәше белән укуязуны туктатып торырга мәҗбүр була. Һәм, вакыты тәмамланганчы ук казыйлык вазифасын калдырып, гаиләсен алып, кыш уртасында туган авылына кайтып китә (рәсми рәвештә эшеннән 1899 елның 13 февралендә азат ителә). Х. Габәши, бераз үпкәсен белдереп, фикердәше казый Р. Фәхретдиннең, оратор түгеллеген һәм тавышы зәгыйфьлекне сылтау итеп, мондый көрәшүләрдән читтә калуын, кабат кабинетына кереп бикләнеп, язу эшенә өстенлек бирүен, нәтиҗәдә 1899 елда Уфада, Мәхкәмәи шәргыядә, җәмгыятьнең икенче җыелышын уздыру белән шөгыльләнүче шәхес калмавын хәбәр итә [Габәши, 1928, б. 44–45]. Р. Фәхретдин исә башкарак фикер әйтә: «Чиновникларның гадәттән тыш тикшереп торулары сәбәбеннән ошбу җәмгыять моннан соң кабат җыелмады, һәм идарәсе һичбер эш эшләмәде» [Фәхретдин, 1998. б. 114]. Хаклык кайдадыр уртада, күрәсең. Чөнки Х. Габәши 1908 елда кабат казыйлык вазифаларына керешкәч тә җәмгыять эшләп китми. Күрәсең, ул вакытка алга куелган максатларның күбесе үтәлгән булып, хакимиятнең татарларны пантюркизмда, панисламизмда гаепләве бу мәсьәләгә кире әйләнеп кайту юлын кыенлаштырган. Р. Фәхретдин Гани байның үлеменә 10 ел тулу уңаеннан язган истәлекләрендә [Фәхретдин, 1998. б. 113] бу җәмгыять рәсми статуста торгызылган очракта, аның мәдәният, тел һәм мәгариф өлкәсендәге реформаларны координацияләү өлкәсендә кирәкле булуын искәртә [Заһидуллин, б. 117–139].

Император Николай II нең 1904 елгы 12 декабрь указы нигезендә хөкүмәткә, Россия законнары белән беркетелгән дини принцип буенча, рус булмаган халыкларны кимсетү белән бәйле маддәләрне юкка чыгару турында фәрман җиткерелә. Шуның нигезендә мөселманнар үзләренең зарларын һәм тәкъдимнәрен хөкүмәткә юллый алалар. Шушы уңай белән һәм, премьер-министр С.Ю. Витте тәкъдиме һәм рөхсәте буенча Мәхкәмәи шәргыядә 1905 елның 10–15 апрелендә руханилар корылтае уздырыла. Ләкин Х. Габәши ниндидер сәбәпләр белән анда бара алмый кала, шулай да элек төзегән проектын, яңартып, Уфага юллый. Җыелышның рәисе, Казанның Печән базары мәчете имамы Габдулла Апанаев әйтүенчә, аның кәгазенә игътибар зур булып, уртак проектны әзерләгәндә Х. Габәши фикерләреннән киң

файдаланыла. 49 маддәдән торган проектны Муса Бигиев сорап алып, «Исляхат әсаслары» («Реформа нигезләре») исемле китабында бастырып чыгара [Муса, б. 99–105].

Х. Габәши проектында күтәрелгән мәсьәләләрне ике зур төркемгә бүлеп карарга мөмкин. Беренчесе – мөселманнарга, Россиядә яшәүчеләр буларак, русларныкы кебек үк тигез хокук бирү һәм ислам институтларының хокукларын Рус православие чиркәвенеке белән тигезләү; икенчесе – ислам институтларының эшчәнлеген камилләштерү.

Әйтеп үтелгән беренче төркем мәсьәләләр буенча Х. Габәшинең түбәндәге фикерләре игътибарны җәлеп итә (җәяләрдә ул күрсәткән матдәләрнең тәртип саны бирелә): шәһәр думаларына сайланганда (христиан динендә булмаган дума әгъзаларының саны ¼ артык булмасын, чикләүләрне бетерү (39); гаскәри муллаларның хокукларын һәм матди тәэмин ителешен гаскәри попларныкы дәрәҗәсенә күтәрүгә ирешү; мөселман гаскәриләренең билгеле бер урыннарга тупланып, аларга дини ихтыяҗларын үтәү өчен муллалар билгеләп кую (35); гаскәриләргә, рус мәктәпләрендә укучыларга дин сабагын христианнарга укытылган кадәр күләмдә укыту (32, 36); мөселман китапларына махсус цензура бетерелеп, аларны бастыруны гомуми цензура уставына буйсындыру (37); мөселман балаларына чиркәүнең миссионерлык эшчәнлеген (42), миссионерлык итүчеләрнең ислам диненә яла ягуын, кимсетүен туктату (45); мәчет, мәдрәсә бинасы төзер өчен Синодтан рөхсәт сорау тәртибен бетерү (46); чиркәү метрикәләренә язылмаган, яшерен рәвештә ислам динен тотучыларга, «отпавший от православия» дип аталучыларга мөселман дип язылырга рөхсәт бирү (44); мәдрәсәләрне тәмамлап, Мәхкамәи шәргыя шәһадәтнамәсе алган һәм мулла булырга җыенган кешеләрне хәрби хезмәттән азат итү, һич булмаса, студентлар кебек, армиягә кыска вакытка алу (22), иң мөһиме – Мәхкамәи шәргыяне «түбәнәйтелгән хәленнән» чыгарып һәм хокукларын киңәйтеп, мөселманнарның барлык дини һәм мәдәни эшчәнлекләре буенча җаваплы һәм җитәкче институтка әйләндерү.

Мәхкамәи шәргыянең һәм ислам институтларының эшчәнлеген камилләштерүне күздә тоткан маддәгә нигезләнеп, мөфтинең мөселманнар тарафыннан дин гыйлемле шәхесләр арасыннан сайлануына ирешү, аның абруен, дәрәҗәсен күтәрү (3, 4); казыйларга, Мәхкамәи шәргыянең өстәл башлыкларына, канцелярия хезмәткәрләренә хезмәт хакларын арттыру (5, 6), моның өчен, мөселманнардан никахлар өчен җыела торган салымнан тыш, һәр яңа туган бала башыннан һәм мирастан беркадәр салым алу (бу вакытта хөкүмәт казна хисабыннан Мәхкамәи шәргыянең чыгымнары өчен өстәмә түләми, бердәнбер чара – мөселманнар хисабына гына эшне яхшыртырга мөмкин була. – *И.З.*); Мәхкамәи шәргыянең үз типографиясен булдырып, барлык

нәсыйхәт-инструкцияләрне (7), шулай ук, имамнарга һәм мәктәп-мәдрәсәләр укытучыларына атап, айлык журнал бастыруны җайга салу (10).

Х. Габәшичә, имамнар православие руханилары кебек хокукларга ия булырга: аларның җинаятьләре крестьяннарның волость судларында каралмаска, үзләре гаскәри хезмәткә алынмаска, дәүләт, земство, мирский (авыл халкыннан җыя торган) салымнар түләмәскә тиеш (13). Авыл җәмгыятьләре руханиларны тиешле мәйданда җир һәм печәнлек белән, шәһәрләрдә исә фатир белән тәэмин итәргә тиеш. Аларга, шулай ук, шәригать нигезендә алып барылган никах, талак кебек гаилә йолаларын үтәгән өчен күпмедер күләмдә акча бирелүе шарт.

Х. Габәши уку-укытуны камилләштерүгә, шәкертләргә белем алыр өчен тиешле шартлар тудыруга зур игътибар бирә. Әйтик, мәктәп-мәдрәсәләрнең эшчәнлеген тәэмин итү, Мәхкәмәи шәргыядә хисап бирү өчен һәр мәхәлләдә сайлап куелган 3–4 кешедән торган совет оештырып, шуларның берсен рәис итеп кую лазем, дип яза (20). Һәр мәктәп, һәр мәдрәсә үзенең шәкертләренә шәһадәтнамә бирергә тиеш, дип саный (25). Х. Габәши, аларның чыгымнарын каплау өчен өчен земстволар христиан мәктәпләренә биргән кадәр күләмдә пособие бирергә, укучыларның ата-аналары да түләргә тиеш, дип яза. Шулай ук, җәмгыять җирләреннән (андыйлар булса) кергән табыштан һәм, булган очракта, вакыфлардан файдаланырга мөмкин, дип ассызыклый (24) (соңгы ике чыганак турындагы җөмләләр куш җәяләрендә сорау билгесе белән тәмамлана). Проектта башка кызыклы тәкъдимнәр дә урын алган.

Х. Габәшинең икенче тапкыр Мәхкәмәи шәргыягә чакырылуына, Оренбургка күченеп киткән Р. Фәхретдинне алыштырган, Уфа шәһәре ахуны Хәйрулла Госмановның вафаты сәбәп була. Мөфти М. Солтанов 1907 елның 10 декабрендә казый итеп Хәсәнгата Габәшине билгеләүне сорап, эчке эшләр министрына хат юллый. Рөхсәт 1908 елның 21 мартында бирелә [Россия дәүләт..., 622 нче архив эше, б. 134, 145].

Габәши Уфада гаиләсе белән арендага фатир алып яшәгән. Казыйларның еллык жалованьясы 800 сум булып, шуның 214 сумы казнадан, калган 586 сумы өстәмә рәвештә Мәхкәмәи шәргыядә тупланган мөселманнарның никахлары өчен җыелган акчадан түләнгән. Ул Гыйниятулла Капкаев һәм Уфа татар укытучылары мәктәбен тәмамлаган, 1903 елдан казый булган дворян Нурмөхәммәт Мәмлиев белән бергә Мәхкамәи шәргыя эшләрен алып барган [Россия дәүләт..., 625 нче архив эше, б. 15–16]. Үз араларында иң төплесе һәм йогынтылысы санап, мөфти М. Солтанов 1914 елның 29 апрель – 16 май көннәрендә булачак мөселманнар мәсьәләсенә багышлынган хөкүмәт киңәшмәсенә, үзе урынына, нәкъ менә Х. Габәшине тәкъдим итә, башкалага барырга казый ныклап әзерләнә. Ләкин хакимият Х. Габәшинең сәяси карашларын өнәми, шул

сәбәпле хөкүмәт киңәшмәсендә русча начар белүче Гыйниятулла Капкаев катнаша, аңа тәрҗемәче итеп Санкт-Петербургтагы 2 нче мәхәллә имамы Сафа Баязитов чакыртыла.

Россия дәүләт тарих архивы фондларында шушы киңәшмәгә кагылышлы русча язылган бер документка тап булдым. Аны Х. Габәши әзерләгән булуына шигем юк. Документның исеме – «Программа мечетских школ, проектированных духовенством, участвовавшим в заседаниях совещания по мусульманским делам в 1914 г.». Анда башлангыч мәктәптә һәм мәдрәсәдә укытылырга тиешле уку предметлары күрсәтелгән. Әйтик, башлангыч мәктәп өчен зарури рәвештә ана теле, гарәп теле, Корьән укый белү (тәҗвид), дин кагыйдәләрен һәм кәләмне башлап өйрәнү, әхлак, шәригать буенча беренчел белемнәр, ислам тарихы, хисап (математика) укыту карала. Мәдрәсәләр өчен программа шактый катлаулы булып, һәммәсе уннан артык укыту предметы санала: 1) гарәп теленең этимологиясе һәм синтаксисы, 2) Корьән һәм тәфсир, 3) хәдисләр, 4) фикъһы; 5) логика, 6) ислам тарихы һәм географиясе, 7) милек булү турындагы гыйльме фараиз, 8) гыйльме хикмәт (ислам фәлсәфәсе), 9) кәләм, 10) фарсы теле, 11) астрономия [Россия дәүләт..., 628 нче архив эше, б. 64].

Х. Габәшинең оештыру таланты 1911 елда Мөхәммәдъяр Солтановның мөфтилек хезмәтенә егерме биш ел тулу уңаеннан оештырылган тантаналы чараларны уздыруда калку күренә. Ул мөселманнар арасында да, рус зыялылары арасында да ихтирам казанган шәхес була. Алдынгы карашлы мөселманнар юбилей җыелышын Уфада дарелмөгаллимин ачтыру өчен файдаланырга тырышалар. Тантаналы олы җыелыш Хәсәнгата Габәши рәислегендәге уза. Аның тырышлыгы белән җыелышта, шәһәрдә дарелмөгаллимин ачарга кирәк, дигән карар кабул ителә.

Икенче көнне шушы ук бинада 500 кеше катнашында кунак мәҗлесе уздырыла. Чакырылган гаскәри оркестрга кушылып, Габәшинең улы, булачак композитор Солтанәхмәднең, ноталарга салган «Ашказар», «Тәфтиләү», «Пороховой Хатиҗә», «Баламишкин» көйләрен башкаруы тантанага милли төсмер бирә, бәйрәм рухы өсти. Өченче көнне шәһәрдә, тәүге тапкыр, 5 меңләп кеше катнашында Сабан туе уздырыла. Шулай итеп, Уфада яңа милли бәйрәм традициясенә нигез салына.

Юбилей комитеты, ике ай дәвамында юристлар һәм педагоглар белән киңәшләшеп, дарелмөгаллимин проектын әзерләүне тәмамлый, аны мөфти Петербургка алып барып тапшыра. Башкала хакимияте башлангычны якламый – куелган хезмәтләр җилгә оча [Габәши, 1928, б. 46–48].

Хатирәләрдән аңлашылганча, Х. Габәши өчен Уфада яшәгән чоры иң якты, башкарган эшләреннән тәм, ләззәт һәм зур канәгатьлек алган еллар була. Бу нәүбәттән шәһәрдәге мөселман җәмгыяте турында берничә сүз әйтеп китү урынлы булыр. Өяз каласы булган Уфа 1865 елда

губерна шәһәре статусы ала, 1870 елда Агыйдел буйлап пароходлар йөри башлау һәм, бигрәк тә, 1888 елда Самара–Златоуст тимер юлы килеп җитү шәһәрне Көньяк Урал төбәгенең транспорт үзегенә әверелдерә, халык саны артуга уңай йогынты ясый.

1897 елгы статистика мәгълүматлары буенча Уфа губернасында Идел–Урал төбәгендәге мөселманнарның иң зур төркеме тупланган була – 1098982 кеше, алар губерна халкының яртысыннан артыгын тәшкил иткәннәр [Первая..., XLV, с. 44–45]. (Икенче урында Казан губернасы – 625847 мөселман [Первая..., XIV, с. 106–107]). Уфа мөселман җәмгыятенең башка этник шәһәр җәмгыятьләреннән аермасы – аның составында дворяннарның күп булуы (8,1%) [Первая..., XLV, с. 174–175], дворяннарның, шул исәптән хатын-кызларның да, мөселман җәмгыятенең мәдәни тормышына һәм көнкүрешенә тәэсир итүләре, дияргә мөмкин.

Авыллардан күченүчеләр хисабына 1910 елга Уфада мөселманнарның саны зур тизлек белән артып (32 мең кеше), шәһәр халкының өчтән берсен тәшкил иткән. Алай гына да түгел, Уфа, Казанны да узып китеп, иң күп мөселман яшәгән шәһәргә әверелгән. 1915 елда югары мәдрәсә «Галия», 4 урта мәдрәсә һәм 10 башлангыч мәктәп уңышлы эшләп килгән [Вильданова, с. 223]. Мөселманнар шәһәр үзидарәсендә йогынтыга ия булганнар, шәһәр хуҗалыгы һәм мәдәнияте өлкәләрендә активлык күрсәткәннәр. Әйтик, 1915 елда шәһәр думасына сайланган 61 кешенең 11 е мөселман булган [Справочник..., с. 6–9].

Шәһәрдә беренче рәсми теркәлгән иҗтимагый оешма – мөселман хәйрия комитеты[5] (1898 ел) Бигрәк тә 1907 елда теркәлгән Уфа мөселман хатын-кызлар җәмгыятенең эшчәнлеге нәтиҗәле була. Хатын-кызлар Мәрьям Солтанова җитәкчелегендә кыз балалар өчен приют оештыра һәм берничә йөз кыз балага милли мәктәпләрдә белем алырга мөмкинлек тудыра. Бер сүз белән әйткәндә, 1908 елда Х. Габәши Уфага килгәндә шәһәр иң эре татар-мөселман мәдәни үзәкләренең берсе була.

Биредә 1906–1907 елларда «әл-Галәмел-ислами» («Мөселман дөньясы», беренче редакторы Д. Әбезгыйлдин), 1913–1918 елларда «Тормыш» газетасы яшәп килә. 1908–1911, 1916–1917 елларда нәшер ителгән «Мәгълумате мәхкәмәи шәргыяи Оренбургыя», 1911–1912 елларда басылган «Мәгълумате җәдидә», 1914–1917 елларда чыккан «Уфаның авыл көнкүреше журналы» үзләренең даими укучыларын табалар. Татарча газета-журналлар типография базасы, нәшриятлар булдыруны көн тәртибенә куя. 1908 елда оешкан «Шәрекъ матбагасы» Оренбургтагы Кәримов һәм Хөсәенов матбагасының филиалы була, анда 200 ләп татар китабы бастырыла [Каримуллин, с. 165–168]. Икенче шәхси типография Госмановныкы була. Ул 1911 елда ачылып, ике ел гына эшләп кала [Хайруллина, с. 207]. Уфада яшәгән елларын шәрехләп, Х. Габәши болай дип яза: «Уфада мине тулы мәгънәсе бе-

лән гыйлем әһеленнән вә халык хезмәтчеләреннән һәм тарих мөтәхассыйс (*белгече*) саныйлар. Кирәк татар-башкорт, кирәк урыслар арасында нинди генә гыйльми һәйәтләр (*комиссия*) вә җәмгыятьләр гаммәид халык хезмәтләре булмасын, мине әгъзалыкка чакыралар, хәтта тартып кертәләр диярлек иде» [Габәши, 1928, б. 14].

Чыннан да, югарыда аталган матбугат органнары эшчәнлегенә булсынмы, җәмгыятьләргә булсынмы, Х. Габәшинең роле һәм йогынтысы әйтеп бетергесез. Ул «Тормыш» газетасын оештыруда катнаша, атна саен басыла торган «Мәгълумате мәхкәмәи шәргыяи Оренбургыя»дә рәсми булмаган бүлек редакторы вазифасын башкара.

Истәлекләрдән күренгәнчә, әле беренче казыйлык чорында Х. Габәши, «Уфимские губернские ведомости» мөхәррире И.А. Озеров белән бергә, фәкыйрь мөселман һәм рус балаларына уртак «Дом трудолюбия» исемендә һөнәр мәктәбен нигезли (1897), шунда утыздан артык татар баласын урнаштырып, аларга һөнәр өйрәтүне оештыра. Бу балалар туган телләрендә башлангыч белем алсыннар, ислам дине нигезләрен өйрәнсеннәр дип, якындагы бер шәхси йортта мәктәп ачып, «Госмания» мәдрәсәсе мөгаллиме Гариф хәлфәне укытучы итеп билгеләүгә ирешә.

Бертуган сәүдәгәр Хөсәеновлар кадимчеләрнең йогынтысын киметү һәм каршылыгын җиңү өчен Мәхкәмәи шәргыя казыйларының авторитетыннан һәм дини гыйлемнәреннән мөмкин кадәр тулы файдаланырга омтылалар. Әйтик, Х. Габәши, Р. Фәхретдин белән бергәләп, берничә тапкыр Оренбург һәм Каргалы мәдрәсәләренә баруы, халык белән очрашуларда, мәҗлесләрдә яңача укытуның кирәклеген, яңарышка омтылуның мәҗбүрият булуын изге китап сүзләре белән раслап, каршы әйткән кыюрак кадимче муллаларга «тиешле җавапны» бирүе турында яза [Габәши, 1998, б. 122–123]. Билгеле, мондый фикер көрәшләрендә башка зыялылар да катнашканнар [Кәрими, 1998, б. 139–147].

«Гаффария» мәдрәсәсендә укыганда остазы урынына Казан шәһәр төрмәсенә баруы, мөселман тоткыннар белән аралашу тәҗрибәсе Габәшигә Уфада икенче тапкыр казыйлык иткән чорда ярап куя. Ул губерна төрмәсендәге берничә йөз тоткын мөселманнар өчен башлангыч мәктәп ачтыра, казна хисабына дәреслекләр алдыртып, укытучы билгеләтеп, үзе дә, атнага ике тапкыр килеп, дәресләр бирә. Белем алучы тоткыннарны төрмәдә урнашкан сәнәгатьханәдә һөнәр үзләштерергә күндерә. Х. Габәши җәмәгать нигезендә башкарган шушы гамәлен «үз гомеремдәге халык хезмәтләремнән зурысы итеп карыйм», дип билгели.

Х. Габәши туберкулез авыруына каршы көрәшүче Бөтенрусия җәмгыятенең Уфа бүлегендә татарлар һәм башкортлар арасында куркыныч авырудан саклану чараларын аңлату һәм мөселман табипларын чакыртып, авылларда халыкны тикшертү һәм аңлату эшләре алып баруны оештыруда зур нәтиҗәләргә

ирешә [Тухватулин, 2003, с. 33]. Казый «Галия» мәдрәсәсенең попечительләр советы идарәсендә әгъза булып тора. «Госмания» мәдрәсәсе бинасында һөнәр мәктәбе ачуга булышлык күрсәтә. Уфа губерна земствосы управасының мәгариф бүлегендә хезмәт куеп, мөселман мәктәпләренә матди һәм ана телендә укыту өчен уку әсбаплары бастырып чыгаруда ярдәм итә.

Уфа губерна земствосы каршындагы Мәскәү авыл хуҗалыгы җәмгыятенең филиалында әгъза булып тору исә Х. Габәшигә губернада мөселманнардан бер агроном билгеләү өчен штат алырга, земство хисабына авыл хуҗалыгында яңа технологияләр турында агрономнарга атап язылган китапларны земство хисабына татар теленә тәрҗемә иттереп бастырырга мөмкинлек бирә. Әйтергә кирәк, бу юнәлештә Уфа земствосының уңышлары зур була.

Казый Уфа өяз земствосы каршындагы «Кортчылык (умартачылык), түтәл һәм җимеш бакчачылык җәмгыяте»ндә әгъза итеп сайлангач, алдынгы алымнарга өйрәтүне җайга салу, мөселманнарга туган телләрендә китаплар тараттырып, авылларга инструктор йөртү өмете белән яши башлый. Язуына караганда, яхшы гына алга китеш тә күренә башлый, тик 1914 елның җәендә башланган Беренче Бөтендөнья сугышы якты планнарны челпәрәмә китерә [Габәши, 1928, б. 9].

Улы укый торган реальный училищеда «Аталар җәмгыятенең» идарәсенә сайлану Х. Габәшигә ярлы мөселман укучыларга матди ярдәм оештырырга мөмкинлек бирә. Уфадагы «Педагоглар җәмгыяте»ндә әгъза булгач, аның җыелышларына мөгаллим милләттәшләрен дә китертә, тарихи темаларга лекцияләр укый. Үзе катнашында шәһәрдә «Народный университет» ачылгач, аның мөселман секциясендә шулай ук, еш кына, лекцияләр белән чыгыш ясый [Тухватулин, 2003, с. 30, 32, 33].

Х. Габәши Уфа мөселман хәйрия җәмгыятендә дә актив хезмәттәшлек итә. Милли һәм дини җәмгыять тормышын яңача кору омтылышы искелек тарафдарлары каршылыгына очрый, мондый чакларда Х. Габәшинең дәлилле төзелгән фәтвалары зур әһәмияткә ия була. 1914 елда Уфадан туган авылына кайтып китәр алдыннан шәһәр зыялылары, Х. Габәшигә олы ихтирамнарын белдереп, изге гамәлләре язылган адрес бүләк итәләр. Анда түбәндәге юллар бар: «Һәрвакыт җәмгыяте хәйрия мәҗлесләрендә ак вә изге юллар күрсәттегез. Зәкят сандыклары тәэсис (*оештыру*) итү хакында мөһим булган фикерләрегезне җәмгыятьтә ашкярә (*ачыктан-ачык*) сөйләдегез. Милли хәятыбыз өчен бик мөһим булган әдәбият вә музыкабызга кылынган һөҗүмнәргә каршы мөдафәгада (*каршылык күрсәтүче*) булындыгыз. Һәм шуның мөбах бер эш икәнен гамәлегез белән күрсәттегез. Җәмәгатькә гаид нинди генә эш булса да, армый-талмый шул изге эшләрнең эчендә булып, хезмәт итә килдегез. Рус зыялылары вә җәмәгать хадимнәре тарафыннан җәмгыятьләрдә әгъза булып, шулардан Уфа мөселманнарының

истифада итүләренә васитачы (*арадашчы*) булдыгыз» [Габәши, 1928, б. 15–16].

Әлбәттә, Х. ,Габәшинең оештыру өлкәсендәге уңышлары ул вакыттагы шәһәр мөселман җәмгыятендәге мәдәни һәм иҗтимагый барыш, шушы юнәлештә эшләүче башка җәдитчеләр, мәгърифәтчеләр, язучылар – зыялылар һәм интеллектуаллар булу белән дә аңлатыла. Шулар арасыннан, 1887 елда ачылган вакытыннан «Госмания» мәдрәсәсе мөдире, ахун Хәйрулла Госманов (1846–1907), аннан соң «Госмания»не җитәкләгән имам Җиһангир Әбезгыйлдин (1875–1938), «Галия» мәдрәсәсе мөдире, имам Зыя Камали (Пәрвазетдин Камалетдинов) (1873–1942), «Тормыш» газетасында 1913 елда редактор булган Вагыйз Нәүрузов, теолог, мөгаллим һәм публицист Закир Кадыйри, 1911–1917 елларда Уфа губерна земство управасының мәгариф бүлеген җитәкләгән юрист Гомәр Терегулов, җәмәгать эшлеклесе Салимгәрәй Җантурин (1864–1926), «Галия» мәдрәсәсе укытучылары һәм җәдитчеләр, хатын-кызлардан Мәрьям Солтанова (Акчурина), Суфия Җантурина, шагыйрә Сания Гыйффәт һ.б.лар татар җәмгыятенең мәдәни тормышында мөһим роль уйныйлар.

1911 елның 23–25 май көннәрендә Уфа мөселман гомумбелем бирү мәктәбе мәсьәләсе буенча Уфа губерна земство управасында киңәшмә уздырыла. Анда бу мәктәпнең 5 еллык укыту программасы раслана (уку предметлары: туган тел һәм рус теле, дин белеме, арифметика, география, тарих, табигать белеме, геометрия, рәсем, гимнастика, хезмәт дәресләре – малайлар өчен һәм тегүчелек дәресләре – кызлар өчен). Җәдит уку йортлары өчен уку әсбапларын Х. Габәши җитәкчелегендәге комиссия, экспертиза уздырып куллануга тәкъдим итәргә тиеш була [Тухватулин, 2003, с. 53–55].

Габәшинең Уфа мөселман җәмгыяте алдында тагын бер игелекле хезмәте – Корьән һәм хәдисләргә, Мәрҗани хезмәтләренә таянып, музыканың ислам дине өчен язык булмавын раслау, бу мәсьәләдә кадимчеләрне бәхәскә чакырып, соңгылары килмичә, яңа фикерне шәһәрдә дин кардәшләре арасында таратуы. Шулай итеп, Уфада «Галия», «Госмания» кебек мәдрәсә шәкертләре катнашында музыкаль, әдәби кичәләрне уздыруга дини хокукый нигез калыплаша.

Мәхкәмәи шәргыя казыеның балаларын – улы Солтанәхмәд һәм кызы Рокыяне – музыкага сәләтләре барлыгын белгәч, репетитор яллап музыка белеме бирүе, улының Уфада фортепьянода уйный белгән бердәнбер мөселман булуы схоластик күзаллауларны җимерүгә хезмәт итә.

Х. Габәши, ихлас кеше буларак, үзен кадимчеләрнең хаксыз сүзләре, рәнҗетүләре, интригалары алдында көчсез итеп сизә, мондый мөгамәләне бик авыр кичерә. Аның казыйлыктан баш тартуы һәм Уфадан туган авылына кайтып китүе, А.Х. Төхвәтуллин мәгълүматларына караганда, кадимчеләр белән барган бәхәсләрдә төрле нахак гаепләүләргә

түзә алмаудан килеп чыга [Тухватулин, 2003, с. 38].

Х. Габәшинең мөгаллимлек хезмәтенә аерым тукталу сорала. Ул 1893–1894 уку елыннан үз йортында җәдит ысулы белән укыта башлый. Беркадәр еллардан соң, Әхмәд бәй Хөсәеневтән, үтенеп, зур якты мәктәп салдыра, бай хисабына үз янына тагын бер мөгаллим ала. Х. Габәши язуынча, «янәшә-тирә халкының каршы торулары белән көрәшеп, каты һөҗүмнәренә күкрәк киереп утыз елдан артыграк инкыйлабка кадәр дәвам иттердем» [Габәши, 1928, б. 2]. Волостьта иң яхшы уку бинасына ия булган Кече Солабаш авылында барча кеше белемле, укый-яза белә. Эшләгән дәверендә мәктәп 50 ләп мөгаллим әзерләп чыгара, шуларның яртысы педагогик эшчәнлекләрен совет мәктәпләрендә дәвам итә. Гомумән алганда, төбәк ихтыяҗын күздә тотып һәм имамлык шөгыленә бәйле рәвештә мөгаллимнең хезмәте һәм мәгариф өлкәсендә башкарган оештыру эшләре шулай ук игътибарга лаек. Ул, Арча кантон мәгариф бүлеге үтенече буенча, үз йортында 2 нче баскыч совет мәктәбе ачып, анда мөгаллим һәм мөдир булып эшли башлый. Алат волосте укытучыларына тарих һәм төбәк тарихы буенча дәресләр бирә, волость укытучылары белән Себергә, Урал тауларына, Свердловскига һәм Омскига экскурсияләргә бара. Габәши 1928 елда үзенең татар тарихын өйрәнү буенча эзләнүләрен дәвам итәргә җыенуы хакында яза, ләкин совет хакимияте елларында оешкан «Татароведение җәмгыяте» белән хезмәттәшлеге сизелми – һәрхәлдә, бу җәмгыять басмаларында аның мәкаләләре юк.

Йомгаклап әйткәндә, укучылар игътибарына тәкъдим ителә торган кульязма XIX гасыр азагы – XX гасыр башында татар җәмгыятендәге яңарышны, милләтнең киләчәге турында төрле фикердә торган шәхесләрнең көрәшен күзәтергә, Уфа шәһәре мөселман җәмгыяте тормышының яңа сәхифәләре белән танышырга, яңалыкны тормышкөнкүрешкә кертүдә гомуммилләт әйдәманы булып җитешкән төбәк лидеры – талантлы оештыручы һәм мәгърифәтче-галимнең күпкырлы эшчәнлеген бәяләргә мөмкинлек бирә. Шунысы кызык, Х. Габәши үзенең язганнарын Уфада чакта якыннан аралашкан педагог Габдулла Шенасидан укытып, аннан «дөрес, хакыйкатькә муафыйк» дигән раслау да ала. Автор, шул рәвешле, хакыйкатьне язганын киләчәк буыннарга әйтергә омтыла сыман.

Әдәбият

Әмирхан Р. Халыкка әйләнеп кайткан мирас (Зәки Вәлидинең тормыш юлы һәм иҗаты турында) // Вәлиди Әхмәд-Зәки. Кыскача төрек-татар тарихы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. б. 142–161.

Вильданова Р.К. Закир Кадыри (1878–1954): общественно-политическая и журналистская деятельность»: дис.... канд. ист. наук. Казань, 2013. 268 с.

Габаши Х.Г.М. Всеобщая история тюрков. Казань: Фэн, 2009. 248 с.

Габаши Х.Г. Подробная история тюрков (Муфассал тарих каум турки). Перевод с татарского языка Р.К. Адыгамова. Казань: Иман, 2006. 180 с.

Габәши Хәсәнгата. Басыйрәт. 1 кис. Казан, 1889. 104 б.

Габәши Хәсәнгата. Минем тәрҗемәи хәлем / басмага Р. Миңнуллин әзерләде // Гасырлар авазы = Эхо веков. 1997. № 3/4. б. 194–204.

Габәши Хәсәнгата. Төрек ыруглары. Төрек вә татар кавемнәрендән барчасының нәсел, ыругларыны вә тереклек рәвешләрене кыскалык илә бәян итәр. Ибтидаи мәктәб балаларына укылдырылмак өчен тәэлиф ителмешдер. Казан: «Милләт» нәшере, 1897. 20 б.

Габәши Хәсәнгата. Мохтасар тарихе кауме төрки. Уфа: «Шәрекъ» матбагасы, 1909. 56 б.

Габәши Хәсәнгата. Әхмәд бай һәм Габделгани бай Хөсәеновларны искә төшерү // Гани бай: Гани байга 160 яшь тулу мөнәсәбәте белән (1839–1902) / төз. М.Ф.Рәхимкулова. Оренбург, 1998. б. 122–127.

Габәши Х. Тәрҗемәи хәлемнән, гыйльми һәм иҗтимагый хезмәтләремнән беркадәресе // Казан федераль университеты Фәнни китапханәсенең сирәк китаплар һәм кулъязмалар бүлеге. 1542 т., 65 б.

Габәши Х-Г. Мөфассал тарихе кауме төрки // Мирас. 1994. № 3. Б. 106–113.

Казембек А.К. Мюхтесерюль-вигкает или сокращенный вигкает; курс мюсюльманского законоведения по школе ханефидов. Казань: Университет. типогр., 1845. с. XCII.

Каримуллин А.Г. Татарская книга начала XX века. Казань: Таткнигоиздат, 1974. 319 с.

Вәлиди Әхмәд-Зәки. Кыскача төрек-татар тарихы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. 181 б.

Кәрими Фатих. Аннан моннан. Оренбург: Кәримов, Хөсәенов һәм ширкәте матбагасы, 1907. 90 б.

Кәрими Фатих. Караңгы татар күгенең якты йолдызларыннан берсе мәрхүм Габделгани бай Хөсәенов //Гани бай: Гани байга 160 яшь тулу мөнәсәбәте белән (1839–1902) / төз. М.Ф. Рәхимкулова. Оренбург, 1998. Б. 139–147.

Заһидуллин И.К. Мәхкамә-и шәргыя Ырынбургыя – XIX гасыр азагы мөселман җәмгыятенең реформалар үзәге // TATARIKA. 2014. №4. б.117–139.

Муса Җарулла. Исляхат әсаслары. Петроград, 1915. 289 б.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под ред. Н.А. Тройницкого. XIV. Казанская губерния. СПб., 1904. 284 с.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под ред. Н.А. Тройницкого. XLV. Уфимская губерния. СПб., 1904. Тетрадь 2. 210 с.

Россия дәүләт тарих архивы, 821 нче фонд, 8 нче тасвирлама, 622 нче архив эше.

Россия дәүләт тарих архивы, 821 нче фонд, 133 нче тасвирлама, 625 нче архив эше

Россия дәүләт тарих архивы, 821 нче фонд, 133нче тасвирлама, 628 нче архив эше.

Салихов Р.Р. Хасан-Гата Габаши // Духовная культура и татарская интеллигенция: исторические портреты: сб. статей для учителей и учащихся старших классов. / сост. Р.М. Мухаметшин. Казань: Магариф, 2000. С. 94–100.

Справочник по Уфимскому городскому общественному управлению. Уфа, 1915.

Тухватулин А.Х. Ш. Мәрҗанинең Х.-Г. Габәши иҗатына тәэсире // Ш. Марджани: наследие и современность. Материалы международной научной конференции. Казань, 1998. Б. 120–122.

Тухватулин А.Х. Пантюркистские идеи в исторической концепции Х.-Г. Габаши // История государственности Республики Татарстан и современность. Материалы Республиканской научной конференции. Казань, 2000. С. 76–77.

Тухватулин А.Х. Хасан-Гата Габаши (1863–1936) как общественный деятель и историк: дис. ... канд. ист. наук. Казань, 2003. 158 с.

Тухватулин А.Х. Педагог и историк // Габаши Хасан-Гата. Всеобщая история тюркских народов. Казань: Фэн, 2009. С. 3–22.

Фәхретдин Р. Хаҗи Габделгани әфәнде хакында булган хатирәләремнән бәгъзеләре // Гани бай: Гани байга 160 яшь тулу мөнәсәбәте белән (1839–1902) / төз. М.Ф. Рәхимкулова. Оренбург, 1998. Б. 122–127.

Хайруллина Г.Х. Издательское дело в Уфимской губернии во второй половине XIX – начале XX вв.: дис. … канд. ист. наук. Уфа, 2004. 242 с.

Искәрмәләр

[1] Китап үзбәк телендә кабат нәшер ителә (Габәши Х.-Г. Мөфассал тарихе кауме төрки. Ташкент, 1994). Шул ук 1994 елда аның кайбер урыннары М. Әхмәтҗанов тарафыннан гарәп имлясыннан кирилл язуына күчерелеп, «Мирас» журналында дөнья күрә [Габәши, 1994, б. 106–113]. 2006 елда «Иман» нәшрияты аны рус телендә Р.К. Адыгамов тәрҗемәсендә бастыра [Габаши, 2006, 180 с.]. 2009 елда Татарстанның максатчан комплекслы мәдәни мирасны саклау «Мирас-Наследие» программасы кысаларында хезмәт А.Х. Төхвәтуллин тарафыннан «Всеобщая история тюрков» исеме белән басылды [Габаши, 2009, 248 с.]. Соңгы басмада «Педагог и историк» дигән этрафлы кереш сүз һәм текстта искә алынган шәхесләр һәм вакыйгалар турында кайбер искәрмәләр урнаштырылган.

[2] Бер рәхимле бәндә, 1932 елда Х. Габәшинең өендә тентүдән соң урамга атылган кәгазьләрен җыеп, Казан университеты китапханәсенә тапшыра [Тухватулин, 2003, с. 40–41]. Габәшинең шул күпсанлы кәгазьләре арасында «Тәрҗемәи хәл»е дә КФУ Фәнни китапханәсенең Сирәк китаплар һәм кульязмалар бүлегендә 1542 т. номерлы кульязма буларак урын алган. Текст юллы гадәти өч дәфтәрне (22,5×17 см) бергә тегеп эшләнгән битләргә язылган. Беренче дәфтәр 5 куш биттән, 2 нче дәфтәр 6 куш биттән, соңгы өченче дәфтәр 3 куш биттән тора, тагын 49–54 номерлары салынган, ертып алынган өч дәфтәр бите бар. Дәфтәр шәмәхә төстәге рәсемсез мәктәп дәфтәр бите белән «тышланган», бу тыш икегә аерылган. Текст дәфтәрнең соңгы битендә тәмамлана. Автор шәмәхә кара белән язган. Язганын укыганда текст астына йолдызчыклар ясап, аңлатмалар биргән, кайбер урыннарда матур, тигез почеркы белән аерым сүзләр яки җөмләләр өстәп куйган, алары кара төстәге кара белән язылган. Һәр биткә өстә номер сугылган. Номердан соң нокта куелып, цифр астына сызылган. Алгы биттәге форзацка кара төстәге кара белән (димәк, соңыннан. – *И.З.*) «1 нче кисәк» дип язылган. Күрәсең, хатирәләрнең икенче кисәген язу турында фикер туган.

Автор аерып чыгарган бүлекләр кызыл юлдан башланып, юлның уртасына язылган, аларның исемнәре астына ике сызык сызылган. Яңа темага күчкәндә, аерым җөмләләргә, сүзләргә астына бер сызык сызылган.

Ике янәшә биттә, замана шаукымы билгесе – кечкенә мәктәп баласы кулы белән яңалифтә язылган берничә сүз очрый («babai» һ.б.)

[3] Х. Габәшинең тәмамланмыйча, кульязма хәлендә калган хезмәтләрен санап чыгуы аның галим буларак эзләнү юнәлешләрен ачыкларга мөмкинлек бирә: «Тәмамга якын булып та бәгъзе сәбәпләрдән басылмый калган «Тәдбир мәнзәл» (икътисади сәясәт), «Вазаиф этфаль (балаларның вазыйфалары), «Мизанелхак фи ихтиярелхак» материаллары беркадәр җыелып та, төрле сәбәпләрдән эшләнеп бет-

мәгән «Гомәр бабай», «Болгар шәһәрләре»«, шулай ук «Мөфассал тарихе кауме төрки»нең Алтын Урда һәм Казан ханлагы чорларына багышланган икенче өлеше...

[4] Уфа шәһәре ахуны Хәйрулла Госманов, Казаннан «Мөхәммәдия» мәдрәсәсе мөдәррисе Галимҗан Баруди, яшь булуына карамастан, мөгаллим, мөдәррис, мөхәррир, педагог буларак шөһрәт алган Әхмәтһади Максуди, Казан татар укытучылар мәктәбенең дин сабагы укытучысы Шакирҗан Таһиров, Самара губернасы Бөгелмә өязеннән ахун Гыйльман Кәрими һәм аның улы мөгаллим Фатыйх Кәрими, Бозаулык (Бузулук) шәһәреннән мөгаллим Галиәсгар Гафуров, Оренбургтан беренче дәрәҗәдәге сәүдәгәр Габделгани Хөсәенев, Оренбург «Хөсәения» мәдрәсәсе мөгаллиме Габдеррәхим Дәминов, Оренбург губернасы Сәгыйд бистәсеннән Гомәр хәлфә Дәүләтьяров, данлыклы Буби мәдрәсәсе мөдәррисе Фәйзи Нигъмәтуллин, Орск шәһәре мәдрәсәсе мөдәррисе Әхмәтфаиз Даудов, Уфадан дәгъва вәкиле Әбүсәгыйть Әхтәмев, Саратовтан мөгаллим һәм имам Садыйк әфәнде, юрист булырга укучы студент Искәндәр Солтанов, студент Дәүләтгильдиев һ.б. [Кәрими, 1907, б. 39–41].

[5] 1915 елда Уфа мөселман кулланучылар җәмгыяте һәм сәүдәгәр Мөхәммәтнәҗип Хәкимов рәислегендә Уфа мөселман иганәчеләр җәмгыяте оеша.

Заһидуллин Илдус Котдус улы, *тарих фәннәре докторы,*
Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтының
Урта гасырлар тарихы бүлеге җитәкчесе,
e-mail: zagik63@mail.ru

Хәсәнгата Габәши

Тәрҗемәи халемнән [*биографиямнән*] гыйльми һәм иҗтимагый хезмәтләремнән беркадәресе

Мин, Хәсәнгата Мөхәммәт угылы Габәши, Татарстан җөмһүрияте, Арча кантоны, Төбъяз [Дөбъяз] волосы, Кече Солабаш авылында крестьян таифәсеннән. Бер кечкенә генә фәкыйрь авылда, фәкыйрь имам булып, күбрәк мәгыйшәтен үз кул көче белән, китап һәм таш (кабер ташы) язу илә алып барган. Заманасының голямасында әз саналган вә берничә әсәрне дә булганга бик вәли Кәлимулла угылы Габәши (3 нче җөзьдә Асарда 139 нчы сәхифәдә зикер [искә алу, әйтеп узу] ителә) хуҗалыгы эчендә аның угылы Мөхәммәт илә Хәлимә Мөхәммәтшәриф кызы арасыннан 1863 нчы елда 11 нче гыйнварда дөньяга килгәнмен.

Уку һәм истикмаль [төгәлләү, эшләп бетерү] дәверем: ибтидаи тәгълимне бабам Габәшидән алып, 11 яшемдә Казан мәдрәсәләренең берсенә китерелгәнмен (Әҗем мәхәлләсенә). Анда озак заман (17 ел) калып, шул заман мөселман мәдрәсәләрендә укыла торган фәннәрне укып тәмам иттем (хәтме көтеб [*мәктәпне тәмам итү*] кылдым). Шуның белән бәрабәр мәдрәсәләрдә укылмый торган фәннәрне дә, мәсәлән:

урыс теле, хисап, җәгърафия [*география*], һәндәсә [*геометрия*], табигыят, тарих, тәраҗим [*тәрҗемәләр*] һ.б. Мөмкин булган төрле юллар белән тәхсил итәргә [*гыйлем алырга*] тырыштым[1].

Ул заманның гыйльми фазылы хезмәт гыйльмиясе белән мәшһүр кешеләр – Мәрҗани, Насыйри, Гали Мәхмүди (Сөләңгәр Гали), мөстәшрикъ Иосиф Готвальд, Гаспринский, Шаһбазгәрәй Әхмәрев, профессор Катанов, Баруди һәм башкалар белән дә танышып вә аралашып, алардан гыйльми җәһәттән күп файдаландым.

Укыту вә бу юлдагы хезмәтләр дәверем: шул 17 еллык мәдрәсә гомеремдә 12 елны ялгыз үзем уку белән, калган 5 елымда зур шәкертләрне укыту белән шөгыльләндем. 1891–[189]2 нче елларда Казанда бер вакытта шул җәдит [ысулы] белә укытучы ике мөгаллимнең берсе булып (берсе Галимҗан Баруди, хәлфәсе Җиһангир иде). Юнусовлар приютында рәсми мөгаллим булып укыттым.

1893–[189]4 нче елларда авылым Кече Солабашта мәктәп бинасы булмаганлыктан, үз йортымда шул җәдит [ысулы] белә укыта башладым. Беркадәр еллар укытканым соңында Оренбур Әхмәт Хөсәеневтән үтенеп, авылымда зур якты (бу көндә волостьтә беренче санала) мәктәп салдырып, аның хәраҗәтеннән [*исәбеннән*] үк яныма бер мөгаллим алып, янәшә тирә халкының каршы торулары белә көрәшеп, каты һөҗүмнәренә күкрәк киереп утыз елдан артыграк инкыйлабка кадәр дәвам иттердем[2].

Инкыйлабның әүвәл елларында бу мәктәптән шул вакытка яраклы күп кенә (иллегә якын) укытучылар чыкты. Арчада мәгариф шөгъбәсендә Сабирҗан Шульский вә Каюм Мәһдиевләр заманаларында бу мәктәпне ләтыйфә [*мәзәк*] уларак «Солабаш университеты», – дип атыйлар иде.

Кантонда укытучылар җитешмәгәндә: «Солабаш университетына заказ бирергә кирәк», – диешәләр иде. Шушы мәктәптән генә укып чыкканнарның байтагы (унбишкә якын) бу көндә дә совет мәктәпләрендә мөгаллимлек итәләр. Бу мәктәпнең олы хезмәте әнә шуның белән ачык күренәдер ки, ул замандагы балалардан укый-яза белмәгәннәрне калдырмаган. Өммилекне бетерү өчен хисап җыелганда: «Кече Солабашта укый-яза белмәгәннәр юк» дип җавап биргәннәр.

Хезмәт сөю йорты – «Дом трудолюбия» мәктәбе ачу: Уфага әүвәл баруымда урамда бик күп тәрбиячесез-эшсез балаларны күреп (гәрчә анда бер приют булса да, ул бик аз гына балаларны эченә ала иде). 1897 нче елда байтак мәшәкатьләр күреп булса да, ахырда, «Уфимский ведомость» мөхәррире Озеров белә бергә, бик фәкыйрь мөселман һәм урыс балаларына уртак Сүтелке күпере төбендә бер портка «Дом трудолюбия» исемендә һөнәр мәктәбе ачып, утыздан артык мөселман – татар балаларын урнаштырып, аларга һөнәр өйрәттердек. Уку-язу да, башка кирәкле гыйлемнәрне укытыр өчен иске Уфада монастырь түбән ягында бер йортка мәктәп ачып, Госмания мөгаллимнәреннән Гариф хәлфәне укытучы итеп билгеләдек.

---

[1] Ата вә бабаларым, сабыйлык вә мәдрәсә дәверемдә язылачак янә беркадәр тәхвил (күчерү, үзгәртү – ред.) бар. Аларны шаять тулы тәрҗемәи хальдә язармын (*автор искәрмәсе*).

[2] Баруди, Хөсәенев, Назиревләр иҗтиһады белән Казан тирәсендә – Чуаш илендә, Яңавылда, Битасанда, Яңа Рәҗәд, Тарышнада, Олы Әтнәдә вә башкаларда шул җәдит мәктәпләре ачылса да, Чуаш иленнән башкалары дәвам итә алмадылар (*автор искәрмәсе*).

(Соңыннан Белгородщинский шәһәренә киткән, диде, бу көндәге хәлне белмим.)

Беркадәр еллардан соң Уфада «Мәдрәсәи Госмания» йортында һөнәр мәктәбе ачуга һәм аның дәвамына инициаторы Гыйсмәтулла Гайнуллинга активный булышлык иттем. Шул ук «Мәдрәсәи Госмания»дә аның бу көндә Казанда булган Габдулла иптәш Шинасиләр катарында рәсми мөгаллимлек иттем.

Уфа «Мәдрәсәи Галия»сенең һәйәте [*комиссия, комитет*] идарәсендә әгъзалык итеп, аның риваҗ вә дәвамына күп булышлык итеп, кайвакытларда аннан дәрес гомумияләр (мәсәлән: хифзы сыйххәт, туберкулез хакларында) укыдым.

Уфа губерна төрмәсендә мәктәп ачу: мин искедән үк халыкның иң түбән катлавына әһәмият бирә идем. (Чөнки югары катлаулар үзләре дә башкара алалар иде). Халыкның иң түбән катлавында һәм аларга иң начар күз белән каралганнарында, әлбәттә, мәхбүсләр – арестантлар иде. Аларның исемнәре сүгү вакытында гына телгә алына, аларның хәлләренә (старовер карт марҗалардан башка) һичкем игътибар итми иде. Мин искедән алар хәле белән беркадәр таныш булганлыгымнан[1], Уфа төрмәсе мәхбүсләре бик тә якыннан танышу вә аларга кулдан килгән кадәр матди һәм мәгънәви ярдәм итә алуым өчен, төрмәгә манигъсыз кереп йөри аларга хак – права алырга тырыштым һәм алдым. Уфа губерна төрмәсендә ул вакытта 750 мәхбүс бар иде. Шуннан 450 кадәресе башкорт-типтәр һәм татарлар иде. Правам буенча миңа төрмәнең һәр җире ачык булырга тиешле иде. Башлап аларның яту-тору, ашау-эчү, өст-баш шикелле якларын тәфтиш итеп, мөмкин кадәр бу якларының яхшыруына тырыштым. Моннан соң алар белән якын мосахәбә итеп һәммәсенең булмаса да, күбесенең бу төрмәгә эләгүләренең сәбәпләрен сораштым. Билгеле, тышкы сәбәп аларның җинаятьләре булып күренсә дә, әмма асыл төп сәбәп аларның наданлыклары, фәкыйрьлекләре вә бу фәкыйрьлекләренә дә сәбәп – гаять тә надан, вәхши дәрәҗәсендә булулары икәне беленде.

Инде боларның бу хәлдән вә алар аркылы килгән бәлаләрдән гаммәи халыкны коткаруның иң баш чарасы: аларны гыйлем нуры белән нурландыру аркасында күзләрен ачу икәне ачык беленде. Шуның өчен мин күп мәшәкатьләр аркылы булса да, төрмәнең бер бинасын бушаттырып, мөселман мәхбүсләре өчен мәктәп ачтырдым. Гыйлемгә дуст дәүләт ияләреннән китаплар, язу әсбаплары алдырып, алар хисабыннан ук айга 35 сум өҗрә [*эш хакы, хезмәт хакы*] белә укытучы кушып укыттырдым[2]. Бичаралар! Гыйлемгә сусаганнар икән. «Кайсыларыгыз укырга язылысыз?», – дигәч, һәммәсе дә диярлек, хәтта аксакаллары да язылдылар. Мәктәп йорты сыйдыра алмаганнан һәр көн ике мәртәбә иллешәр кеше укытыла иде. Боларның йотып калырдай булып утырулары, хакыйкать [*дөреслек, чынбарлык*] күңелгә әллә нинди тәэсирләр бирәләр иде. Һәр атнага ике мәртәбә үземә барып дәрес гомумиләр укый идем. Төрмәдә сәнәгатьханә була торса да, ләкин мөселман мәхбүсләр аның белә файдаланмаганнар. Һәм аларны бу юлда җитди тәшвикъ итүче [*кызык-*

---

[1] Минем остазым Әҗем мәхәлләсендәге зур төрмәнең рәсми имамы иде. Ул күп вакыт ләвазим эда итәр өчен шул төрмәгә мине җибәрер иде. Мин мәхбүсләр белән таныша, хәлләре белән кызыксына идем.

[2] Уфа мөгалимнәреннән Кәшфи хәлфәне (*автор искәрмәсе*).

сындыручы, өндәүчу] дә булмаган. Аларның барганнарына да анда якты йөз бирелмәгән. Мин аларга сәнәгать, һөнәр өйрәнүнең әһәмияте, зарурлыгын [*тиешлеген, кирәклеген*] сүз һәм вакыт кызганмыйча бәян иттем [*аңлаттым, төшендереп бирдем*]. Беркадәресе шул вакыттан ук һөнәр өйрәнергә керештеләр. Һөнәр шөгъбәсе [*тармагы, бүлеге*] штатында чәһрәләрен [*йөзен, кыяфәтен*] үзгәртергә тәнбиһ иттем [кисәттем, зиһененә салдым]. Ул вакытларда безнең халык бу эшкә әһәмият биреп карамасалар да, мин үз гомеремдәге халык хезмәтләремнән зурысы итеп карыйм. Аның өчен мин бу эшне өҗрәсез – вазыйфәсез [*түләүсез*] эшләдем. Һәм хосусиятем өчен һич вәҗһе [*юл, ысул*] белән файдаланмадым. Хәзердә дә татлы хатирәләремнән берсе булып торадыр.

Уфа губерна земствосында мәгариф бүлегендә хезмәт: Уфа губерна земствоасы халык мәгарифе эшендә башка губерналарныкына караганда күп яхшы эшли. Казан земствосы шикелле шовинизмга бирелми иде. Мөселман гласныйлары соравы буенча мөселман мәгариф эшләре өчен дә махсус комиссияләр төзеде, съездлар җыйды, мөселман педагоглары чакырды. Шул мәгариф комиссиясенә мине чакырып, алты елдан артыграк актив булып, өҗрәсез хезмәт иттем. Элек тә мөселманнар өчен сирәк кенә русский школалар ачудан узмаган земствога, мөселман мәктәпләренә матди һәм мәгънәви бик күп ярдәмнәр кылынырга, төрек-татар телләрендә бик күп китаплар бастырып таратырга, башкалар белән бергә, сәбәпче булдык. Элек тә комиссия башында башка милләт кешесе иде. Ул гәрчә тәрәкъкыйгә [*алга китүгә, прогресска*] хилаф [*каршы, тискәре*] кеше түгел иде. Шулай да булса, гайре табигый [*табигый булмаган*] иде. Без аның урынына үз кавемездән бер гыйлем хезмәтчесе утыртып, моның бик мәгариф эшенә янә зур куәт бирдек.

Аталар җәмгыяте: угылым Солтанәхмәт Уфа мәдрәсәи Галиясе тәмам итеп, реальный училищега кергән иде. Шул вакытта «Татарлар җәмгыяте» төзелеп, анда мин дә чакырылдым. Аның правлениесенә мөселманнан ялгыз, беравыз итеп, мине дә сайладылар. Укучы мөселман шәкертләрнең хәлләре белән танышып, мохтаҗ булганнарына өст-баш, аяк киемнәре, уку-язу әсбаплары белән дә ярдәм итеп, укуларына тәмам итеп чыгарга булышлык иттем.

Педагоглар җәмгыятендә: бу җәмгыять исеменнән үк мәгълүм булганга күрә, тәфсыйленә [*җентекләүгә, аерып-аерып аңлатуга*] керешмим. Ләкин мин дә ул җәмгыяткә чакырылдым һәм озак вакыт әгъзалык иттем. Русча телдән хәбәрдар [*белүче*] башка мөгаллимнәр, мөдәррисләрне дә җәлеп иттем. Төрле мәүзугъләрдан [*тема, проблемалардан*], хосусан, татар-башкорт тарихыннан сорап миннән рефератлар укыталар иде. Бәгъзе вакыт рус интелегентлары белә бик кызу гына полемикаларыбыз да була иде[1].

Гомум дарелфөнүндә [*югары уку йорты, университет*] (народный университет): Уфада университет булмау урыс вә татар халкы өчен бик зур уңайсызлык тудыра иде. Уфа халкы сорап йөрүләре буенча, хөкүмәт ул тарафларга бер университет ачарга карар бирсә дә, ләкин, Уфага булмыйча, башка бер шәһәргә ачылырга булган. Һич булмаса университетка китүчеләргә һәм Уфадагы халыкларга гыйльми бер хезмәт булуны мөляхәзә белән [*игътибар белән уйлап, фикер йөртеп*] урыс һәм татар интелли-

[1] Ни мәүзугъларда икәне документ хезмәтне күрә торган повесткаларда язылган (*автор искәрмәсе*).

гентларыннан учредительләр (шулар җөмләсеннән мин дә) чакырылып, народный университет ачарга карар бирделәр. Ачылганнан соң мөселман секциясе дә төзелгән иде. Габделвәли иптәш Шонасилар вә башкалар катарында [*рәтендә, сафында*] народный университет исеменнән төрле мәүзугъларда управа залында күп халык алдында дәрес гомумиләр укый идем[1]. Минем дәресемә интеллигентлар, хәтта присяжный поверенныйлар да килгәлиләр иде. Народный университет исеменнән земствоның илле еллык бәйрәменә җибәрү өчен ике вәкилнең берсе итеп мине билгеләделәр. Ләкин мин шул ук бәйрәмгә өяз земствосы хозурындагы «Кортчылар җәмгыяте» тарафыннан да билгеләнгән идем. Шуңар күрә университет исеменнән бардырырга урыныма икенче кеше күрсәтеп, анда сайландылар.

Мәскәү авыл хуҗалыгы җәмгыятенең Уфа шөгъбәсе: Уфа губерна земствосы хозурында Мәскәү авыл хуҗалыгы җәмгыятенең зур гына шөгъбәсе бар иде. Мин Уфада авыл хуҗасы булмасам да, ләкин мөселман авыл хуҗаларының үтенүләре вә дәляләтләре [*димләү, юл күрсәтү*] буенча шул җәмгыятьтә әгъзалык итә идем. Мин анда иштиракь [*катнашу, бергәләп эшләү*] иткәнче, ул җәмгыять урыс агрономы, авыл хуҗалыгына тиешле китапларны урыс телендә генә бастырып килгән. Мин Уфа вилаяте [*өлкәсе, губернасы*] шикелле, урысларына караганда, татар-башкорт күбрәк булган виляятьтә китапларны алар аңламаган телдә генә тарату һич гаделлек түгел икәнен тәфсилләп сөйләгәнем соңында, төрек-татар телендә китаплар таратыла башлады. Мин аның белән генә канәгатьләнмәдем; чөнки бер тарафтан Уфа виляятенең татар-башкорт халкы авыл хуҗалыгы хосусында гаять артта калганына, икенче яктан, халыкның бөтенләй диярлек өмми (*надан*) булуына, шул сәбәпләрдән аларга китаплар тарату гына зур файда бирмәячәгене әйтеп, бәлки аларга татар-башкорт кавеменнән агроном йөртеп юл күрсәтергә тиешлегене дәгъва кылдым. Урыслардан бәгъзеләре хәтта җәмгыять рәисе Базилевка чакыргалап карасалар да, ахырда бу көндә мәркәздә зур урын тоткан Л.Н. Цюрупа, ул вакытта Уфада губерна агрономы иде, аның минем гаризамны куәтле рәвештә яклавы сәбәбеннән, минем гаризам җәмгыять тарафыннан кабул ителде. Ләкин татар-башкорт таифәсеннән агроном табуны миңа йөкләттеләр. Сәйяр [*йөрүче, гизүче, күчмә*] агрономга елга 1800 сум вазыйфә билгеләргә, йөрергә ат вә бер иптәш бирелергә карар чыгардык. Урыс әгъзалары болай булгач, урыслар арасында да шулай ук сәйяр агроном йөртүне кирәксенделәр. Мин дә аны куәтләп, аңар да карар чыгардык. Ул вакытта төрек-татарлардан агрономлар барын белмәсәм дә, ләкин, шаять, табылыр өмете белән кабул иткән идем.

Ләкин, шул Русияне харап иткән империалистлар сугышы башлану сәбәпле, бу эш ярты юлда калган иде. Шөкерләр булсын, безнең шул вакыттагы теләгебезне советлар хөкүмәте тулысы белә мәйданга чыгарырга тырыша.

Кортчылак вә бакчачылык җәмгыяте: Уфа өяз земствосы хозурында «Кортчылык (умартачылык), түтәл һәм җимеш бакчачылык җәмгыяте» төзелгән иде. Мин бер җәһәттән, искедән үк болар белән кызыксынганым вә шөгыльләнгәнем сәбәпле, үземнең тәхәссесемне [*белемемне*] арттыру нияте белә булса, икенче тарафтан, шул ук максад – Уфа тирәсендә бик иске формада алып бара торган кортчыларга юллар күрсәтү, түтәл вә җимеш бакчаларының ни идекенендә аз хәбәрле, хәтта

[1] Документ урынында афиша (*автор искәрмәсе*).

бәрәңге, суган шикелле нәрсәләрнең аз үстергән халыкларга бу хосусларда үз телләрендә китаплар тараттырып, инструктор йөртеп булмасмы өмете белән, өченчедән, аңлы мөселман халкының үтенүе белән дә, әгъзалык итә идем. Монда да мин яхшы гына эшли вә үз тәҗрибәләрем белән урталаша вә сүземне дә үткәрә башлаган идем. Бу җәмгыять мине земствоның илле еллык бәйрәменә дә вәкил итеп җибәргәннәр иде. Ләкин шул бәдбәхет империалистлар сугышы бу эшләрнең барысын да туктатты.

Уфа мөселман җәмгыяте хәйриясе: Уфа мөселманнарының түбәндә язылачак адресларында күрелгәнчә, мин мөселман җәмгыяте хәйриясендә дә җитди иштиракь иттем. Бу хосуста сүз озынайтуны лязим [*тиеш, кирәк*] күрмим. Фәкать шул кадәресен генә әйтәм: кирәк шул җәмгыяте хәйрия мәҗлесләрендә, кирәк матбугатта һәрвакыт шул искелек вә искелеләр белән көрәшеп тәрәккый [*алга китү, прогресс*] вә тәҗәддед [*яңа булу, яңару*] вә мәдәният (культура прогрессы вә просвещение) өчен агитация ясап та килдем. Моның һәм биргән фәтваларым [*нинди дә булса бер эшне эшләү*] өчен искеләр вә карт хәзрәтләр тарафыннан, хосусан «Дин [вә] мәгыйшәт» журналында һәрвакыт сүгелеп килдем. Ләкин халык аларга карамыйча, минем сүзләремә, биргән фәтваларыма зур ышаныч белән карыйлар, игътибар итәләр, алар белән гамәл кылалар иде. Моны күреп мин сүгенгәнемә, хурланганыма илтифат итмичә [*игътибар, әһәмият бирмичә*], шөкранә кыла [*күргән яхшылыкка каршы шатлык белдерү билгесе*] вә арттыра гына бара идем.

Мәгълүмат мәҗәлләсе [*журнал*]: мин икенче мәртәбә (1908 нче елда) Уфага бардыгымда күптәннән матлуб [*теләнгән, соралган нәрсә*] булган «Мәгълүмат» журналы нәшер итәлә башлаган иде. Ләкин Диния нәзарәте әгъзалары өстләренә алмаганлыктан, аның мөхәррире Этбәк искелеккә маил [*авыш, тартым*], күбрәк «Дин-мәгыйшәт»кә язучы бер кеше билгеләнгән вә аның идарәсендә чыгарыла иде. Әйтелгән журналга мөхәррирлек итү хакында рәиснең тәклифене [*боеруын, әмер итүен*] башка әгъзаларның да язышлтырулары ны шарт итеп кабул иттем. Аларга рәсми кыйсем вә фәтва бабларыны бирeп, «шәһәр эчтән алыныр» кагыйдәсенчә, үземә киң мәйдан күреп «гайре рәсми» кыйсемне алдым. Анда һәм мәкаләләрем, «ифтитахларым [*башлап җибәрүем*]» белән мөмкин кадәр укучыларның күзен ачарга тырыша идем. Шуның өчен бер яктан, хөкүмәт мәэмүрләре [*чиновниклары*] тарафыннан, гайре рәсми кыйсемдә мөхәрриренә (миңа) һәрвакыт диярлек тәнбиһләр [*кисәтү, искәртү*], хәтта шелтәләр явып тора, икенче яктан, «Дин [вә] мәгыйшәт» мөхәррирләре һәрвакыт диярлек рәддияләр [*кире кагу, юкка чыгару*] язып (әлбәттә, мактап түгел), хәтта минем язганнарымны рәд кылып [*кабул итмичә, кире кагып*], китапларында да язалар иде, өченче яктан, искечеләр вә Ишмөхәммәт хәзрәтләр хатлары белән тутыралар иде. Мәсәлән, Ишмөхәммәт хәзрәт: ترغيب الفوض الابيلا تخلص بالشريعة عن اوهمات اتصاف الادابة [«Шәригатьне бәладән, бозык уйлардан коткару һәм әдәпне сафландыруга өндәү»] китабында унынчы битендә اما الخاتمة ففى الاشارة الا ما كتب هو لقاضى الموت كافن (؟) على تحرير لقسم ثلاث من المعلومات [«Йомгак. «Мәгълүмат»ның өченче санда казый кәфенләү турында язганнарын күрсәтә»] дигән сүзеннән башлап 11, 12, 13 нче битләрендә мине бер бик каты сүгә, хурлый, чура побына ошата. Мәкаләләремне рәхимсез рәдд кыла. Бер урында мескенләрчә: «Һай казыйҗан!.. فبحق الشريعة اطلبوا منك ايها القاضي» [«Шәригатьне без сездән өйрәнергә тиеш, әй казый!»], ди. Казыйдан мораты, әлбәттә, мин. Ахыры вакытларында «Мәгълүмат» бик

күп тарала башлаган иде. Монарх хөкүмәте үзенең чит милләтләрне изүдә урыслаштыру хакындагы нечкә сәясәтне күрер кадәр күзләре ачылмаган вә әйләнә-тирәсендәге әхвальне танымаган саваб [*туры фикер*] гафләттән [*игътибарсызлык, саксызлык*] уянмаган иске фикерлеләрдән бер дә курыкмый иде. Бәлки аның шул нечкә сәясәтне аңлар кадәр, күзе ачык, йокламаганнардан курка иде. Әмма мин «Мәгълүмат»та миңа бәйләнер кадәр аның бу сәясәтенә ачык рәвештә кагылмый идем. Бәлки «һазә»нең һаси хезмәтен күрә идем. (Һа-һай, менә...), ягъни: югарыда әйтелгән нечкә сәясәттән гафләт йокысындагыларны уятырга, күзләре ачылмаганнарның күзләрен ачарга тырыша идем. Безнең халык моңар күп дикъкать итмәсәләр дә, әмма монарх хөкүмәте моны бик яхшы сизенә иде. Эш бу рәвешле барса, Бөтенрусиядәге мөселман руханиларының күзләрен ачар, гафләт йокысыннан уятыр, дип курка иде. Әмма тышкы яктан аның низамларына [*тәртибенә, режимына*] ачык хилаф [*каршы, тискәре*] күрелмәгәнлектән, туп-туры наширне туктатырга уңайсызлана. Бәлки шулай мөхәрриренә тәнбиһләр, шелтәләр белән «Мәгълүмат»ны зарарсызландырырга тырыша иде. (Бу мәсьәләне иптәш Һади Килдебәки яхшы хәтерли торгандыр.) Гакыйбәт [*эшнең соңы, нәтиҗәсе*] бу тәдбирләре [*тиешле чара*] кяр [*йогынты, тәэсир*] кылмагач, идарә рәисенә мөрәҗәгать кылып, куркытуларны аңар юнәлдерде. Ул да бер көн, хәтта миңа үземә дә әйтми-белдерми үк, «Мәгълүмат» наширене туктаттыгыны хөкүмәткә белдерде.

Государственный думага кандидатлык мәсьәләсе: Уфа урыслары тарафыннан мөселманнарына, үзләренә аерым вәкил сайларга тәкъдим ителгән иде. Мөселманнар беренче **күрьядән, ягъни сензалылардан** (бу көндә Казанда булган) дәгъва вәкиле Ибнеәмин Әхтәмевне, икенче күрьяне сензасызлардан мине билгеләгәннәр иде. Берничә күрья өчен сенза Уфада 450 десәтина җире вә яки 5 мең сумлык милек булу кирәк иде. Әмма Әхтәмевнең фактически 450 дисәтина җире булса да, ләкин купчий реест буенча фәкать 446 гына күренгәнлектән, ул берничәдән үтә алмады. Үтсә, фәкать икенче күрьядән үтә алачак иде. Түбән табәка [*катлау, дәрәҗә*] халык никадәр мине теләсәләр дә, ләкин мин үземне үзем дөрес танып, һәрничек тә Г. думада мин присяжный поверенный кадәр хезмәт итә алмаячагымны уйлап, кандидатлыгымнан имтинаг итеп [*баш тартып, үземне тыеп*], урынны Әхтәмевкә калдырдым. Уфада булган болар вә башка (түбәндә язылачак) гыйльми вә иҗтимагый хезмәтләрем хакында уфалы иптәшләрдән Габдулла Шонаси, Һади Килдебәки, Фәрхетдин Әхмәдев вә башкалар, кыйсмән Галимҗан Ибраһимов таныклык бирә алырлар. Сүзнең кыскасы, Уфада мине тулы мәгънәсе белән гыйлем әһеленнән вә халык хезмәтчеләреннән һәм тарих мөтәхассыйс [*белгеч*] саныйлар. Кирәк татар-башкорт, кирәк урыслар арасында нинди генә гыйльми һәйәтләр [*комиссия, комитет*] вә җәмгыятьләр гаммәид халык хезмәтләре булмасын, мине әгъзалыкка чакыралар, хәтта тартып кертәләр диярлек иде. Урыслар минем хазир [*күз алдында булган, шунда булучы*] булуымны гүя бөтен мөселман представительләре хазир булган шикелле хисапларлар иде. Уфадан Казанга кайтачак булгач, Уфа гыйлем ияләре вә гыйлем дуслары угылым Солтанәхмәт белә (чөнки аның да Уфада байтак мәдәни хезмәтләре күренгән иде) икебезгә хөрмәт өчен зур зыяфәт [*кунак итү, хөрмәтләү*] мәҗлесе ясап, минем гыйльми вә иҗтимагый хезмәтләремне яд итеп [*искә төшереп, телгә алып*] «адрес» һәм ядкарь булсын өчен кыйммәтле «өстәл сәгате» бирделәр...

Дәвамы киләсе санда